

The Greek Review of Social Research

Vol 142 (2014)

142, A

Foucault's «disciplinary society» and Luhmann's autopoietic developed society

Σμαρώ Τάση

doi: [10.12681/grsr.105](https://doi.org/10.12681/grsr.105)

Copyright © 2014, Σμαρώ Τάση

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τάση Σ. (2014). Foucault's «disciplinary society» and Luhmann's autopoietic developed society. *The Greek Review of Social Research*, 142, 101–121. <https://doi.org/10.12681/grsr.105>

Σμαρώ Τάση*

Η «ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»
ΤΟΥ MICHEL FOUCAULT ΚΑΙ
Η ΑΥΤΟΠΟΙΗΤΙΚΑ ΕΞΕΛΙΣΣΟΜΕΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΤΟΥ NIKLAS LUHMANN

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η έννοια της πειθαρχικής κοινωνίας όπως αυτή απαντάται στο φουκωικό έργο. Κύριος στόχος είναι η προσέγγιση της πειθαρχικής κοινωνίας με βάση τις συγκεκριμένες διαλέξεις του Foucault**. Ο τελευταίος θέτει ως αφετηρία της έρευνάς του τη μέθοδο ανεύρεσης της αλήθειας (*enquête*), όπως ο ίδιος την εντοπίζει και κατανοεί στο έργο του Σοφοκλή Οιδίπους Τύραννος. Αυτή η αρχαϊκή μέθοδος αποτελεί κατά τον Foucault τη βάση για την εξέλιξη της παρατήρησης (*examen*), που αποδεικνύεται στην πορεία ως η βασική μέθοδος εξερεύνησης των πραγματικών περιστατικών στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας. Ο Foucault καταλήγει στη συνέχεια στην επιτήρηση που, κατά τη γνώμη του, αποτελεί το θεμέλιο για την πειθαρχική κοινωνία. Η αναφορά στη θεωρία του Luhmann αναδεικνύει τελικά την εγκυρότητα της φουκωικής θεωρίας.

Λέξεις κλειδιά: πειθαρχική κοινωνία, επιτήρηση, θεωρία του συστήματος

---

* Δρ του Πανεπιστημίου Humboldt του Βερολίνου.

** *La vérité et les formes juridiques*: Πρόκειται για τρεις διαλέξεις του Foucault του έτους 1973 στο Καθολικό Πανεπιστήμιο του Ρίο Ντε Τζανέιρο στη Βραζιλία.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχο εν προκειμένω αποτελεί η σύνδεση της έννοιας της πειθαρχίας με τον δικαϊκό μηχανισμό, όπως προκύπτει από τις διαλέξεις του Foucault που περιλαμβάνονται στο ενιαίο έργο με τίτλο *La verité et les formes juridiques*. Τόσο η έννοια της πειθαρχίας όσο και η συσχέτιση αυτής με την έννοια της αλήθειας έχουν κεντρική θέση στο φουκωϊκό έργο. Στις εν λόγω διαλέξεις ο Foucault παρουσιάζει τον πρωτεύοντα ρόλο των δικαϊκών μηχανισμών, που θεωρεί αναπόσπαστο τμήμα των κοινωνικών μηχανισμών εν γένει, κατά την εδραίωση μιας κοινωνικής αλήθειας και κατά συνέπεια της κοινωνικής πραγματικότητας. Η συσχέτιση της εκάστοτε κοινωνικής αλήθειας, όπως αυτή ενσαρκώνεται σε ηθικούς και δικαϊκούς κανόνες, με την έννοια της πειθαρχίας, οδηγεί, εντέλει, τον Foucault στην έννοια της πειθαρχημένης κοινωνίας.

Ο Foucault ικάζει πως υπάρχουν δύο ιστορικές βάσεις προέλευσης οποιασδήποτε κοινωνικά τοποθετημένης αλήθειας (Kabobel, 2011: 88 κ. εξ.). Η μία στηρίζεται στην εξέλιξη της ίδιας της ιστορίας της επιστήμης και αποτελεί μια εσωτερική μορφή της αλήθειας. Η άλλη, που αποτελεί μια εξωτερική μορφή αλήθειας, προκύπτει από επιμέρους μηχανισμούς της κοινωνικής δομής, οι οποίοι, αφενός, εγκαθιδρύουν συγκεκριμένους κανόνες συμπεριφοράς, αφετέρου, συστήνουν μορφές υποκειμενικότητας και γνώσης (Foucault, 2002: 12 κ.εξ.). Αυτή η εξωτερική μορφή της αλήθειας διαμορφώνεται κατά τον Foucault υπό την επιρροή του δικαϊκού μηχανισμού και της αντίληψης περί ενοχής και ευθύνης κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Στις εν λόγω διαλέξεις ο Foucault παρουσιάζει αυτήν τη μέθοδο ανεύρεσης της αλήθειας, που βρίσκει ιδιαίτερη εφαρμογή κατά την ποινικοποίηση της κοινωνικής συμπεριφοράς, αναλύει την προέλευσή της και τη συνδυάζει περαιτέρω με τη δομή του δικαϊκού συστήματος εν γένει. Στο έργο του *Ιστορία της σεξουαλικότητας* μιλά για την απόσπαση της ομολογίας και την υποβολή σε εξέταση (examen), τις οποίες παρουσιάζει ως μεθόδους ανεύρεσης της αλήθειας στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας κατά την ποινική δίωξη της αποκλίνουσας συμπεριφοράς, και συγκεκριμένα στο πλαίσιο της αποδεικτικής διαδικασίας (Foucault, 2002: 76 κ.εξ.), η χρήση της οποίας διαπιστώνεται ως επί το πλείστον κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Εν προκειμένω διευρύνει την έρευνά του σχετικά με τις μεθόδους ανεύρεσης της αλήθειας και παρουσιάζει τις αναλύσεις του για την

εξέλιξη της εξέτασης (examen), έχοντας ως αφετηρία της μελέτης του την έννοια της αντιληψης, όπως την υιοθετεί από τον Nietzsche, δηλαδή ως ερευνητικής μεθόδου που αποτελεί τη βάση των επιστημονικών μελετών της κοινωνιολογίας, ψυχολογίας, ψυχοπαθολογίας, εγκληματολογίας και ψυχανάλυσης. Βασικό στοιχείο που υιοθετεί από τον Nietzsche είναι η άποψη πως η αντιληπτική ικανότητα του ατόμου συνδέεται αδιάρρηκτα με την έννοια της υποκειμενικότητας. Διευρύνοντας αυτήν την άποψη, ο Foucault συμπεραίνει πως το άτομο βρίσκεται διαρκώς σε μια μαχητική στάση, εφόσον χρησιμοποιεί την αντιληπτική του ικανότητα για να καταλάβει τα φαινόμενα που το περιβάλλουν. Καθότι, όμως, αυτά τα φαινόμενα στο πλαίσιο της ανάγκης του για επιβίωση ενσαρκώνονται στα αποκτηθέντα αντικείμενα, περιορίζεται ουσιαστικά η αντιληπτική ικανότητα του ατόμου, καθώς εξαρτάται από την εκάστοτε οπτική γωνία κατά την αξιολόγηση των αποκτηθέντων αντικειμένων. Ο Foucault θεωρεί πως η ίδια μάχη διαδραματίζεται και σε κοινωνικό επίπεδο, όπου πια η αντιληπτική ικανότητα με βάση την εκάστοτε πολιτική και κοινωνική αξίωση δημιουργεί σχέσεις εξουσιάσεως μεταξύ των κοινωνιών (Foucault, 2002: 26 κ.εξ.). Με σκοπό την επαλήθευση αυτής της υπόθεσης αναλύει στην εν λόγω έρευνα την ιστορική προέλευση εκείνης της μεθόδου ανεύρεσης της αλήθειας που θεωρεί πρότυπο της μετέπειτα υποβολής σε εξέταση (examen).

Έτσι εισάγει στην ανάλυσή του την ιστορία του Οιδίποδα και ερμηνεύει τη μέθοδο της εξέτασης ως κατάλοιπο της αρχαίας ελληνικής μεθόδου ανεύρεσης της αλήθειας, που στην ελληνική γλώσσα θα μπορούσε να αποδοθεί και πάλι με τον όρο εξέταση. Ο ίδιος ο Foucault διαχωρίζει, όμως, την έννοια της εξέτασης όπως αυτή παρουσιάζεται στο έργο του *Ιστορία της σεξουαλικότητας* (examen) από την έννοια που εισάγει επί του παρόντος και την αποκαλεί enquête (Foucault, 2002: 14 κ.εξ.). Επίσης, ισχυρίζεται πως η μέθοδος αυτή αποτελεί τη βάση της ερευνητικής διαδικασίας από τον 15^ο έως τον 18^ο αιώνα και πως ιστορικά προετοιμάζει τη μετέπειτα εμφανιζόμενη μορφή της εξέτασης, γνωστή υπό την έννοια examen, που θα χρησιμοποιηθεί ευρύτατα κατά τις ανακριτικές πράξεις της ποινικής διαδικασίας. Σε συνδυασμό με την παραπάνω έννοια της αντιληπτικής ικανότητας του ατόμου, ερμηνεύει την πρωταρχική αυτή μέθοδο ανεύρεσης της αλήθειας (enquête) ως κοινωνικό κατάλοιπο των πολιτικών και εξουσιαστικών σχέσεων, που επικρατούν κατά την εκάστοτε χρονική στιγμή που το άτομο αντιλαμβάνεται τα

φαινόμενα και που τελικά επηρεάζει τη διαμόρφωση της εκάστοτε κοινωνικής αλήθειας (Foucault, 2002: 27 κ.επ.).

Ο Foucault παρουσιάζει το έργο του Οιδίποδα ως την ιστορία του ίδιου του Οιδίποδα, την οποία ερμηνεύει και αντιλαμβάνεται ως εκδήλωση ενός επεισοδίου της ιστορίας της γνώσης κι όχι απλώς ως τραγωδία ή ως μύθο (Foucault, 2002: 27-29).

1.1. Ο Οιδίπους Τύραννος στο έργο του Foucault – enquête

Εισαγωγικά ο Foucault παραπέμπει κατά την ανάλυση του οιδιπόδειου συμπλέγματος στο έργο των Deleuze και Guattari (Deleuze, Guattari, 1972). Σε αντίθεση με τον Freud, που χρησιμοποιεί το οιδιπόδειο σύμπλεγμα ως διαχρονική ή βαθύτατα ιστορική αλήθεια των ανθρώπων πόθων, οι Deleuze και Guattari παρουσιάζουν την ιστορία του Οιδίποδα ως τη δυνατότητα των ψυχαναλυτών να περιορίζουν μέσω αυτού του τριγωνικού συμπλέγματος (πατέρα, μητέρα, υιός) τον ανθρώπινο πόθο εντός του στενού οικογενειακού κύκλου, χωρίς δηλαδή να εξαπλώνεται και στις υπόλοιπες κοινωνικές δομές, αλλά αντίθετα να αποτελεί ένα οικογενειακό δράμα, που διαδραματίζεται σε στενό οικογενειακό κύκλο – κεκλεισμένων των θυρών. Αυτή την ερμηνεία υιοθετεί εν προκειμένω και ο Foucault (Foucault, 2002: 29). Ο Οιδίποδας αποτελεί κατ' αυτή τη θεώρηση του συμπλέγματος περισσότερο μέσο εξαναγκασμού παρά μυστικό περιεχόμενο του υποσυνειδήτου. Ο Foucault χρησιμοποιεί λοιπόν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα για να ερμηνεύσει τις πολιτικές σχέσεις της εποχής, όπως αυτές προκύπτουν από το ίδιο το έργο του Σοφοκλή, και που κατά την γνώμη του αντικατοπτρίζουν την πρωταρχική μορφή διαμόρφωσης κοινωνικών και πολιτικών αληθειών, απαρτίζοντας, εντέλει, την κοινωνική πραγματικότητα. Αυτές οι αλήθειες συστήνονται μεταξύ εξουσίας και γνώσης, από τη μια και πολιτικής εξουσίας και αντίληψης, από την άλλη (Foucault, 2002: 30). Προς αυτόν λοιπόν τον σκοπό γενικεύει και διευρύνει την έννοια του οιδιποδείου συμπλέγματος εφόσον το αντιλαμβάνεται περισσότερο ως κοινωνικό παρά ως ατομικό φαινόμενο.

Η πλοκή της ιστορίας του Οιδίποδα αποκαλύπτει στον Foucault έναν μηχανισμό ανεύρεσης της αλήθειας, ο οποίος ναι μεν παραπέμπει στην αρχαϊκή μορφή της διαδικασίας ανεύρεσης της αλήθειας αλλά, ταυτόχρονα, εισάγει και νέα στοιχεία. Σε αντίθεση με την αρχαϊκή μορφή εξακριβωσης της αλήθειας, η οποία αρχικά λειτουργεί

ως επαλήθευση των ήδη γνωστών δεδομένων, μέσω της ορκοδοσίας του για παράβαση κανόνων κατηγορουμένου και με την επίκληση του θεικού στοιχείου ως απαραίτητου συστατικού στοιχείου του όρκου,¹ εισάγεται κατά την εξέλιξη της τραγωδίας του Οιδίποδα η μορφή ανεύρεσης της αλήθειας μέσω μαρτύρων που παραθέτουν τα πραγματικά περιστατικά, όπως τα αντιλήφθηκαν οι ίδιοι. Αυτοί οι μάρτυρες αποτελούν στο έργο του Σοφοκλή *Οιδίπους Τύραννος* τα πρόσωπα που τελικά καλούνται να διαλευκάνουν την υπόθεση. Αυτήν τη μέθοδο ανεύρεσης της αλήθειας μέσω μαρτύρων ο Foucault την αποκαλεί *enquête/εξέταση*. Επίσης, παρατηρεί πως η αλήθεια εν προκειμένω βρίσκεται κατακερματισμένη σε περισσότερα μέρη, τα οποία αποτελούν γνωστικά στοιχεία των πρωταγωνιστών και μόνο η σύνθεση όλων αυτών των επιμέρους τμημάτων μπορεί τελικά να οδηγήσει στην αλήθεια.

Ταυτόχρονα επισημαίνει πως η τήρηση των μυστικών από τους πρωταγωνιστές τελικά ωφελεί τον ηγέτη Οιδίποδα, ο οποίος παραμένει στην ηγετική του θέση μόνον επειδή δεν αποκαλύπτει συγκεκριμένα στοιχεία σχετικά με τον φόνο του πατέρα του. Ο κατακερματισμός της αλήθειας λειτουργεί προς το συμφέρον του ίδιου του ηγέτη. Ο Foucault παρουσιάζει με εξαιρετικά αλληγορικό τρόπο την τραγωδία του Σοφοκλή, προσπαθώντας να αποδείξει μέσω της εξέλιξης της οιδιπόδειας ιστορίας πως ο τύραννος/μονάρχης στην αρχαία Ελλάδα αποτελεί κάτι παραπάνω από τον ηγέτη που οικειοποιείται την εξουσία επειδή τον διακρίνει μία μορφή γνώσης, ίσως και κάποιων συγκεκριμένων πληροφοριών που του επιτρέπουν να ασκεί την εξουσία του μονοπωλιακά και κατά τυραννικό τρόπο (Foucault, 2002: 46 κ.εξ.). Έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα πως η γνώση εν γένει είναι στενά συνδεδεμένη με την πολιτική εξουσία και εισάγει μια

---

1. Ο Foucault παραθέτει ως πηγή για την αρχαϊκή αυτή μέθοδο ανεύρεσης της αλήθειας την *Ιλιάδα* του Ομήρου και, συγκεκριμένα, αναφέρει τη διαμάχη του Αντίλοχου και του Μενέλαου κατά τη διάρκεια των προς τιμή του Πάτροκλου τελεσθέντων αγώνων. Λόγω διαφωνίας περί της τήρησης ή μη των κανόνων, ο Μενέλαος προκαλεί τον Αντίλοχο προς απόδειξη της αλήθειας να πάρει όρκο στο όνομα ενός θεού και ο Αντίλοχος αρνείται. Ο Foucault αναφέρει πως και στα έργα του Ομήρου εμφανίζεται η πρώτη μορφή του μάρτυρα, *ίσως (ίστωρ)*, ο οποίος παίζει το ρόλο του παρατηρητή, όπως παραδείγματος χάριν έγινε κατά τους αγώνες προς τιμήν του Πάτροκλου. Συγκεκριμένα, είχε την αρμοδιότητα να παρατηρεί αν οι αθλητές τηρούν τους κανόνες. Παρ'όλα αυτά ο Όμηρος δεν καλεί κατά τη διαμάχη μεταξύ Αντίλοχου και Μενέλαου τον μάρτυρα, παρά χρησιμοποιεί τη μέθοδο της επαλήθευσης μέσω του όρκου (βλ. Foucault, 2002: 31 κ. εξ.).

νέα μορφή αντίληψης, που οδηγεί σε γνωστικά στοιχεία τα οποία νομιμοποιούν την εξουσία του γνώστη (Kneer, 1996: 268).

Η ανεύρεση της αλήθειας εν προκειμένω λειτουργεί μέσω της υποβολής σε εξέταση των σχετιζόμενων προσώπων και τις καταθέσεις των μαρτύρων, όπως αυτοί θυμούνται τα όσα αντιλήφθηκαν.²

Μ' αυτόν τον τρόπο ο Foucault παρουσιάζει την ιστορική εξέλιξη της μεθόδου ανεύρεσης της αλήθειας μέσω της υποβολής σε εξέταση, που κατά τον ίδιο έχει τις ρίζες της στην αρχαία Ελλάδα και αποτελεί ιστορικά την πρώτη γνωστή εξεταστική διαδικασία, όπως αυτή χρησιμοποιήθηκε αργότερα κατά την ανεύρεση της δικανικής αλήθειας. Κι ενώ αποτελεί βασική μέθοδο τόσο σε δικαστικό όσο και σε επιστημονικό επίπεδο και κατά τη διάρκεια της ισχύος του ρωμαϊκού δικαίου, εξαφανίζεται στην αρχή του Μεσαίωνα για να ξαναεμφανιστεί κατά τον 12^ο αιώνα σε εξελιγμένη μορφή (Foucault, 2002: 54 κ.εξ.).

1.2. Ο θεσμός της εισαγγελίας και ο εκσυγχρονισμός του σωφρονιστικού συστήματος σε σχέση με το έργο του Foucault

1.2.1. Η εμφάνιση του θεσμού της εισαγγελίας και το έργο του Foucault

Η εισαγωγή του θεσμού της εισαγγελίας αποτελεί για τον Foucault την αφετηρία της οικειοποίησης της δικαστικής αποδεικτικής διαδικασίας από την κρατική εξουσία. Ο Foucault κατά την ανάλυση των βασικών σημείων αυτής της τοποθέτησής του ασχολείται συγκεκριμένα με τη γένεση της εισαγγελικής αρχής που τοποθετείται χρονικά στη μεσαιωνική Γαλλία του 14^{ου} αιώνα, κι, επομένως, με τον όρο «κρατική εξουσία» εννοεί τη μοναρχία (Foucault, 2002: 65 κ.εξ.).

Η ανάλυση του ιστορικού παρασκήνιου της γένεσης της εισαγγελίας οδηγεί στην υπόθεση πως ο ρόλος της εισάγει στη διεξαγωγή της ποινικής δίχης μια μορφή πειθαρχίας, η οποία ασκείται έμμεσα μέσω της ανάθεσης της άσκησης της ποινικής δίωξης σε ένα όργανο

---

2. Κεντρικό στοιχείο για τον Foucault αποτελεί το γεγονός πως ο ίδιος ο Οιδίποδας, καθ' όλη την εξέλιξη της τραγωδίας, επαναλαμβάνει διαρκώς πως είναι ο ηγέτης και κανείς δε θα καταφέρει να του στερήσει την ηγετική του θέση. Κατά τον Foucault, αυτό επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η ανεύρεση της αλήθειας θέτει σε κίνδυνο τη θέση του ηγέτη και οδηγεί τον Οιδίποδα στο σημείο να αμφισβητεί τις καταθέσεις των μαρτύρων και να κατηγορεί, παραδείγματος χάριν, τον Κρέοντα για συννομία, με σκοπό να αποδυναμώσει την αποδεικτική διαδικασία.

που ορίζεται από τον ίδιο τον μονάρχη. Ταυτόχρονα, επισημαίνεται πως η πρόωμη αυτή μορφή του *procureur du roi* της μεσαιωνικής Γαλλίας προέρχεται από τον αντίστοιχο θεσμό που προϋπήρχε στο πλαίσιο της πνευματικής δικαιοδοσίας και ότι αρχικά αντιπροσωπεύει ορισμένες μόνο κοινωνικές ομάδες στο πλαίσιο της κοσμικής δικαιοδοσίας ήτοι τον κλήρο και τους ευγενείς. Η μέθοδος ανεύρεσης της αλήθειας της *enquête* χρησιμοποιείται εκ νέου ήδη από τον 12^ο αιώνα από την *inquisitio* στο πλαίσιο της πνευματικής δικαιοδοσίας και εισάγει αυτόν τον τρόπο εξέτασης, που αργότερα εξελίσσεται και ενσωματώνεται στην έννοια *examen* (Foucault, 2002: 14 κ.εξ.). Αυτόν τον ρόλο αναλαμβάνει από τον 14^ο αιώνα το πρώιμο όργανο της εισαγγελικής αρχής, καθώς αναλαμβάνει τη διεξαγωγή της εκάστοτε αποδεικτικής διαδικασίας. Με την οικειοποίηση του θεσμού από την κοσμική εξουσία και την ανάληψη της αρμοδιότητας της άσκησης της ποινικής δίωξης, απορροφάται από την ισχύουσα έννομη τάξη, με συνέπεια, ήδη από τον 16^ο αιώνα, να θεωρείται ότι τελεί υπό τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας (Tassi, 2011: 10 κ.εξ.· Τάση, 2012: 165).

Με την άσκηση της ποινικής δίωξης στο όνομα της κρατικής εξουσίας ο Foucault δικαίως παρατηρεί μια αλλαγή στο δικαϊκό καθεστώς, καθώς η αποδοκιμασία του εγκλήματος δικαιολογείται πια ως αντίδραση στην παράβαση ενός κανόνα δικαίου και λιγότερο στην ίδια τη τέλεση της εγκληματικής πράξης (Foucault, 2002: 65 κ.επ.).

Αξίζει να σημειωθεί πως ο αποκλεισμός της έννοιας της δικαιοσύνης από τη θετικιστική αντίληψη της έννοιας του δικαίου που ακολουθεί αργότερα επιτρέπει, επί του παρόντος, τη συσχέτιση αυτών των φάσεων εξέλιξης του δικαϊκού συστήματος, δηλαδή, αφ' ενός, της αναγνώρισης της ιδιαίτερης βαρύτητας της παράβασης ενός κανόνα δικαίου για την ποινική δίωξη (αποκλίνουσα συμπεριφορά) και, αφ' ετέρου, του αποκλεισμού της έννοιας της δικαιοσύνης από την έννοια του δικαίου (Tassi, 2010: 95 κ.επ.). Διότι, όσο η έννοια της δικαιοσύνης αποτελεί κεντρικό στοιχείο της έννοιας του δικαίου, οποιαδήποτε τιμωρία που απορρέει από μια εγκαθιδρυμένη ποινική διαδικασία προϋποθέτει την ερμηνεία της βαρύτητας της εγκληματικής πράξης υπό το πρίσμα της δικαιοσύνης. Απομακρύνοντας, όμως, την έννοια της δικαιοσύνης από την έννοια του δικαίου ανοίγει ο δρόμος τόσο εννοιολογικά όσο και δογματικά για την αντικατάσταση της βαρύτητας της τέλεσης της εγκληματικής πράξης με γνώμονα τη δικαιοσύνη από την απλή παράβαση ενός

κανόνα δικαίου. Αποτέλεσμα αυτής της μεταβολής στη συνείδηση των κοινωνιών είναι, αναπόφευκτα, η κατανόηση των εννοιών της ενοχής και της ηθικής με γνώμονα το θετό δίκαιο και όχι μέσω μιας ιστορικά ξεπερασμένης έννοιας της δικαιοσύνης.

Έτσι, η αντίληψη του Foucault, ότι, δηλαδή, κατά την ανάλυση της ιδέας του δικαίου τον 18^ο αιώνα στοιχειοθετείται μια μεταβολή στην έννοια της δικαιοσύνης, που τελικά πλάθει την κατανόηση των εννοιών της ενοχής και της ηθικής, οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζουν τόσο την αντιληπτική ικανότητα του ατόμου όσο και την ελευθερία κινήσεών του, επιβεβαιώνεται και στο πλαίσιο της ιστορίας του δικαίου. Όσον αφορά την εισαγωγή του θεσμού της εισαγγελείας εγκαθιδρύεται ένας κρατικός μηχανισμός με σκοπό την εξέταση της εκάστοτε συμπεριφοράς με γνώμονα το θετό δίκαιο και την ποινικοποίηση της απόκλισης αυτής από το περιεχόμενο του εκάστοτε κανόνα δικαίου.

1.2.2. Ο εκσυγχρονισμός του σωφρονιστικού συστήματος και το έργο του Foucault

Σ' αυτό το σημείο της παρούσας μελέτης χρήζει ιδιαίτερης προσοχής το γεγονός ότι τον 19^ο αιώνα παρατηρείται επίσης μια σειρά έντονων μεταρρυθμιστικών διαδικασιών του σωφρονιστικού συστήματος. Οι αντίστοιχες μελέτες επιβεβαιώνουν πως στο πλαίσιο αυτών των μεταρρυθμίσεων θεωρείται δεδομένη η συνεργασία της δικαστικής και της εκτελεστικής εξουσίας. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις που ακολουθούν, από την μια, σταθεροποιούν το σωφρονιστικό σύστημα, από την άλλη, το ενισχύουν με αντίστοιχες νομοθετικές επιταγές που, μεταξύ άλλων, εισάγουν το ειδικό όργανο της εισαγγελικής αρχής για να ασκεί την ποινική δίωξη, να διεξάγει τις αποδεικτικές διαδικασίες προς ανεύρεση της εκάστοτε αλήθειας και που εξαρχής ελέγχεται από την κρατική εξουσία (βλ. παραπάνω καθώς και: Tassi, 2011: 10-11· Nutz, 2000: 181 κ. εξ.).

Ιστορικά επέρχεται μια σημαντική αλλαγή στο σωφρονιστικό σύστημα από το 1750 έως και το 1850. Διότι, ενώ μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της έκτισης της ποινής η βάνουση μεταχείριση του εγκληματία, αναπτύσσεται πια η ιδέα του σωφρονισμού που προβλέπει τον εγκλεισμό του τελευταίου σε ίδρυμα με στόχο την επανένταξή του στην κοινωνία μετά την αποφυλάκισή του (Nutz, 2000: 2-3). Κι ενώ οι σχετικές μελέτες ερμη-

νεύουν μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα αυτήν την τροπή ως θετική συνέπεια του Διαφωτισμού και της εφαρμογής των ανθρωπιστικών ιδεών στο σωφρονιστικό σύστημα, εμφανίζονται στα μέσα του 20^{ου} αιώνα οι πρώτες ερμηνείες που βλέπουν την κεντρική σκέψη αυτής της τροπής προς ένα πιο ανθρωποκεντρικό σωφρονιστικό σύστημα στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου (Nutz, 2000: 4). Ακόμη και η μείωση της χρήσης των βασανιστηρίων ερμηνεύεται πλέον και από σύγχρονους μελετητές περισσότερο ως δικαστική σκοπιμότητα παρά ως συνέπεια της επιρροής των ανθρωπιστικών ιδεών της Αναγέννησης στη δικαστική διαδικασία (Weitin, 2010: 11).

Ο David Rothman, ένας από τους σημαντικότερους ερμηνευτές αυτών των μεταρρυθμίσεων, εξετάζει στο έργο του *The Discovery of the Asylum* (1971) την εμφάνιση των σωφρονιστικών ιδρυμάτων σε συνδυασμό με την ίδρυση σχολείων, ορφανοτροφείων, στρατοπέδων και ψυχιατρικών κλινικών στο πλαίσιο της εξέλιξης του κοινωνικού ελέγχου μέσω της εγκαθίδρυσης θεσμών. Ο Rothman ισχυρίζεται πως οι υπερασπιστές αυτών των θεσμών είχαν ως πραγματικό τους στόχο την πειθαρχία των κοινωνιών και την εξασφάλιση της υπακοής της εργατικής τάξης (Nutz, 2000: 4 κ.εξ.).

Ως συνεχιστής των ιδεών του Rothman, ο Foucault ερμηνεύει αυτή τη μείωση της βαρβαρότητας των ποινών ως συνέπεια της προσπάθειας δημιουργίας ενός πιο αποτελεσματικού σωφρονιστικού συστήματος, άποψη που πλέον ασπάζονται και πολλοί σύγχρονοι μελετητές (Weitin, Wolf, Oestmann, 2010: 11, 72-73, 88 κ.εξ.). Για τον Foucault η εξέλιξη του ποινικού δικαίου, συμπεριλαμβανομένου του σωφρονιστικού συστήματος, από τη μια, και της διαδικασίας ενώπιον των ποινικών δικαστηρίων, από την άλλη, αποτελεί επίτευγμα του φεουδαρχικού συστήματος, καθώς επιτρέπει την ανάληψη επιμέρους κρατικών αρμοδιοτήτων από τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης, με αποτέλεσμα να διευρύνεται η εμβέλεια της άσκησης της κρατικής εξουσίας και στους επιμέρους θεσμούς. Λαμβάνοντας υπόψιν πως τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης ούτως ή άλλως στελεχώνονται από πρόσωπα των ευγενών τάξεων (Foucault, 2002: 65 κ.εξ.) δεν ξαφνιάζει η εν λόγω άποψη του Foucault πως η εξέλιξη του σωφρονιστικού συστήματος αποτελεί επίτευγμα του φεουδαρχικού συστήματος.

1.2.3. Προσωρινό συμπέρασμα

Στο πλαίσιο αυτών των μεταρρυθμιστικών διαδικασιών του ποινικού και σωφρονιστικού συστήματος βρίσκει κατά τον Foucault εφαρμογή η έννοια της πειθαρχίας και τέμνεται εν προκειμένω με τη μέθοδο ανεύρεσης της αλήθειας μέσω της εξέτασης (τόρα πλέον *examen*). Η ιστορική επισκόπηση της εισαγωγής του θεσμού της εισαγγελίας και των μεταρρυθμίσεων του σωφρονιστικού συστήματος που προηγήθηκε (βλ. κεφ. 1.2.1. και κεφ. 1.2.2.), τελικά επιβεβαιώνει πως οι ίδιες αυτές μεταρρυθμίσεις επιτρέπουν κι επιβάλλουν έναν κοινωνικό τρόπο σκέψης, ο οποίος θεωρεί πιθανό τον σωφρονισμό των ατόμων που παρουσιάζουν αποκλίνουσα συμπεριφορά. Τόσο η οικειοποίηση του ελέγχου της άσκησης της ποινικής δίωξης από την πολιτεία όσο και η εγκαθίδρυση και εξέλιξη των σωφρονιστικών ιδρυμάτων, ασκούν μια αρχικά ανεπαίσθητη επιρροή στην αντιληπτική ικανότητα των κοινωνιών, που τελικά στοιχειοθετούν το φαινόμενο της πειθαρχίας, όπως το διαγιγνώσκει και ο Foucault (Foucault, 2002: 65 κ.εξ.: Foucault, 1976: 285 κ.εξ.).

Στη λειτουργία αυτών των επιμέρους κρατικών μηχανισμών που επιτρέπουν την οικειοποίηση της άσκησης της ποινικής δίωξης από την κρατική εξουσία και καταστρώνουν ταυτόχρονα ένα τερατώδες σχέδιο με σκοπό την τιμώρηση και το σωφρονισμό των ατόμων που παρουσιάζουν αποκλίνουσα συμπεριφορά, ο Foucault βλέπει πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία της πειθαρχικής κοινωνίας. Η μέθοδος ανεύρεσης της αλήθειας μέσω της εξεταστικής διαδικασίας που πλέον στηρίζεται σε εξωγενείς παράγοντες, όπως την παρατήρηση κάποιου μάρτυρα, οδηγεί κατά τον Foucault στη χρήση της παρατήρησης εν γένει ως μέσου πειθάρχησης των κοινωνιών που, εν προκειμένω, μπορεί να ερμηνευθεί διευρημένα ως επιτήρηση (Engler, 1990: 879 κ.εξ.).

Η ιστορική επισκόπηση της εξέλιξης του σωφρονιστικού συστήματος τελικά επιβεβαιώνει πως αυτή η τάση εκδηλώνεται αρχικά μέσω του μοντέλου του Bentham, που υιοθετείται στο πλαίσιο της δημιουργίας των αρχιτεκτονικών μοντέλων για την ίδρυση των σωφρονιστικών ιδρυμάτων και στην πορεία βρίσκει εφαρμογή και στο παιδαγωγικό σύστημα, καθώς η έννοια της πρόληψης εξελίσσεται πια έναντι της πάταξης (Foucault, 2002: 86 κ.εξ.: Kneer, 1996: 252-253).

2. Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Τα κεντρικά στοιχεία της μελέτης του Foucault, όπως προκύπτουν από τις εν λόγω διαλέξεις, είναι τα εξής: Από τη μια, ο Foucault μιλά για τον τρόπο ανεύρεσης της αλήθειας μέσω μιας μεθόδου την οποία παρουσιάζει με τη βοήθεια της ιστορίας του Οιδίποδα. Αυτή η μέθοδος, όπως είδαμε παραπάνω, κατά τον Foucault, στέκεται αφορμή για την εισαγωγή της ιδέας της πρόληψης κατά την αντιμετώπιση των εγκληματικών πράξεων στα τέλη του Μεσαίωνα ως και τη μετάβαση στη σύγχρονη εποχή. Από την άλλη, μελετά την εξέλιξη του δικαίου συστήματος εν γένει και, ειδικότερα, την εισαγωγή νέων οργάνων ήτοι της εισαγγελικής αρχής, που αναλαμβάνει την αρμοδιότητα άσκησης της ποινικής δίωξης στο όνομα του μονάρχη ή της πολιτείας.

Στη συνέχεια ο Foucault διευρύνει αυτά τα στοιχεία της υποταγής της δικαστικής διαδικασίας στην κρατική εξουσία ανακαλύπτοντας πλέον την έννοια της πειθαρχίας και σε επιμέρους τομείς της κοινωνικής δομής και, συγκεκριμένα, κατά την προσπάθεια αντιμετώπισης της αποκλίνουσας συμπεριφοράς μέσω της πρόληψης (Foucault, 2002: 86 κ.εξ.). Περαιτέρω επισημαίνει πως, κατά τη γνώμη του, η πρόληψη μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την έγκαιρη επέμβαση στη διάνοια του ατόμου, κάτι που πραγματοποιείται μέσω της εκπαίδευσης και διαπαιδαγώγησης και μάλιστα όσο τα άτομα βρίσκονται σε νεαρή ηλικία (Foucault, 1976: 284 κ.εξ.).

Έτσι μεταφέρει τον άξονα επιρροής από την κρατική/κοινωνική στην ατομική/κοινωνική διάσταση, καθώς ανακαλύπτει πως οι επιμέρους κοινωνικοί θεσμοί όπως η οικογένεια, το σχολείο, ο στρατός, το ψυχιατρείο ή το σωφρονιστικό ίδρυμα επιτρέπουν την ανάπτυξη εξουσιαστικών σχέσεων μεταξύ των ατόμων που αναλαμβάνουν τους ρόλους ενίοτε του πατέρα, ενίοτε του δασκάλου, του δεκανέα, του γιατρού ή του φύλακα. Όλοι αυτοί οι ρόλοι βρίσκονται ενσωματωμένοι σε κοινωνικούς θεσμούς που, κατά τον Foucault, αποτελούν μια μικρογραφία της κοινωνικής πειθαρχίας, με αποτέλεσμα να λειτουργεί η επιτήρηση και, κατά συνέπεια, και η διαπαιδαγώγηση και ο σωφρονισμός σχεδόν ανεπαίσθητα στην αντιληπτική ικανότητα των ατόμων (Foucault, 1978: 85). Ο πατέρας θεωρεί αυτονόητο πως κατευθύνει σωστά το παιδί του, όπως κι ο δικός του πατέρας, ο δάσκαλος το μαθητή, ο ψυχολόγος τον ασθενή, ο δεκανέας το φαντάρο και ο φύλακας τον φυλακισμένο. Ουσιαστικά, αυτό που κατά

τον Foucault συμβαίνει στην κοινωνική δομή του πολιτισμού μας δεν είναι τίποτ' άλλο από την εφαρμογή των εξουσιαστικών σχέσεων που δημιουργούνται κατά τη γένεση της κοινωνικής πραγματικότητας στους επιμέρους κοινωνικούς θεσμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους, εφαρμόζουν το προκαθορισμένο μοντέλο επιτήρησης –ο καθένας με την εμβέλεια που του επιτρέπεται σύμφωνα με τον τομέα των δραστηριοτήτων του– με αποτέλεσμα να λειτουργεί το ίδιο *σύστημα πρόληψης* σε κοινωνικό επίπεδο. Έτσι καταλήγει στο χαρακτηρισμό της κοινωνίας ως «πειθαρχικής» μέσω της ερμηνείας της εξέλιξης των επιμέρους κοινωνικών διαδικασιών (Kneer, 1996: 155).

Η εικόνα που προσφέρει ο Foucault με την ανάλυσή του είναι ότι η άσκηση της πειθαρχίας σε ένα κοινωνικό σύνολο επιτυγχάνεται μέσω της αποκέντρωσης της δομής του μηχανισμού που πειθαρχεί. Έτσι, οι μικρότερες μονάδες εντός των οργανωμένων θεσμών αναλαμβάνουν την εξάπλωση κι εφαρμογή των κοινωνικά αποδεκτών μοντέλων σκέψης και συμπεριφοράς. Η έννοια της διαδικασίας, από τη μία και των αλληλοεξαρτώμενων κοινωνικών συστημάτων, από την άλλη, που ταυτίζονται διαδοχικά με τις δικαστικές διαδικασίες και με τους εκάστοτε κοινωνικούς θεσμούς, τελικά οδηγούν τον Foucault στη διάγνωση της εγκαθίδρυσης του μοντέλου πειθαρχησης των κοινωνιών (Kneer, 1996: 265).

Ο Foucault αφαιρεί ουσιαστικά από το άτομο τη δυνατότητα επιλογής όσο ζει κι εξελίσσεται μέσα σε οργανωμένη κοινωνία και, με αυτόν τον τρόπο, καταρρίπτει όλες τις κεντρικές αξίες ενός δομημένου κράτους δικαίου. Όλοι αυτοί οι μηχανισμοί πειθαρχησης στοχεύουν τελικά κατά τον Foucault, πρώτον, στην παραγωγή ατόμων που ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις λειτουργικών εργασιακών και παραγωγικών μοντέλων και, δεύτερον, στην παραγωγή μιας ειδικής κατηγορίας γνώσης που καθιστά δυνατή την πάταξη αποκλίνουσας συμπεριφοράς και αντίστασης εντός του κοινωνικού συνόλου, πριν προκληθεί οποιαδήποτε ζημία (Engler, 1990: 880).

3. Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΚΟΥ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΥ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΛΑΣ ΛΟΥΜΑΝΝ

Η μελέτη του Niklas Luhmann καταλήγει σε παρόμοια συμπεράσματα με αυτά του Foucault, κι επιτρέπει τη συσχέτιση της πειθαρχικής κοινωνίας με τους εκάστοτε δικαιικούς μηχανισμούς.

3.1. Η κοινωνία ως ενιαίο σύστημα κατά τον Luhmann

Κεντρική ιδέα της μελέτης του Luhmann αποτελεί η κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας ως ένα ενιαίο σύστημα (συστηματική θεωρία), το οποίο αποτελείται από υποσυστήματα (Luhmann, 1967: 617-619). Όπως όλα τα συστήματα έτσι και τα κοινωνικά, κατά τον Luhmann, έχουν μια εσωτερική δυναμική που τα ωθεί προς την εξέλιξή τους αυτοποιητικά (Kneer, 1996: 309 κ.εξ.). Η αυτονομία των επιμέρους συστημάτων και υποσυστημάτων εκδηλώνεται κατά τη λειτουργία όλων των κοινωνικών μηχανισμών, καθώς καθένας απ' αυτούς αναλαμβάνει ένα πεδίο αρμοδιοτήτων, με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται ένας καταμερισμός λειτουργιών, που δεν επιτρέπει την αντικατάσταση ενός υποσυστήματος από ένα άλλο (Luhmann, 1986: 12 κ.εξ.). Όλα τα υποσυστήματα αποκτούν μεταξύ τους μια σχέση αλληλοεξάρτησης, με αποτέλεσμα την εξειδίκευση του κάθε συστήματος στο συγκεκριμένο τομέα λειτουργιών του (Μουζακίτης, 2011: 78).³

Μέσω της συστηματικής θεώρησης ερμηνεύονται κατά τον Luhmann όλοι οι κοινωνικοί μηχανισμοί, εφόσον όλοι λειτουργούν ως υποσυστήματα του ίδιου κοινωνικού συστήματος (Luhmann, 1967: 617/619). Το δικαίκο σύστημα αναλαμβάνει στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας έναν κεντρικό και πολύ σημαντικό ρόλο, καθώς αποτελεί επίσης ένα υποσύστημα, το οποίο επιτρέπει τη δημιουργία συγκεκριμένων προσδοκιών σχετικά με την αποδεκτή κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων. Αφετηρία του Luhmann είναι πως η ελευθερία κινήσεων, που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά, διαφορετικά θα παρήγαγε αμφιβολία σχετικά με τις κοινωνικές προσδοκίες, κάτι που θα καθιστούσε την κοινωνική πραγματικότητα εύαλωτη και ασταθή (Luhmann, 1999: 118 κ.επξ.). Η έννοια του θεσμού εν γένει, που ερμηνεύεται κατά τον Luhmann, επίσης, με βάση τη θεωρία του

---

3. Ως παράδειγμα ενός συστήματος που δρα εσωτερικά αυτόνομα αναφέρει ο Luhmann σε μια μελέτη του τον τομέα της οικονομίας. Αντιμετωπίζοντας την οικονομία μιας κοινωνίας ως ένα κλειστό υποσύστημα, ο Luhmann της αποδίδει αυτονομία, καθότι στο πλαίσιο της οικονομίας τελικά το σύστημα παραμένει κλειστό και αυτόνομο, επειδή τα στοιχεία που απαρτίζουν αυτό το υποσύστημα, ήτοι η συναλλαγή μέσω της προσδοκίας της πληρωμής, τελικά οδηγεί σε νέα πληρωμή κ.ο.κ. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι, κατά τον Luhmann, το ίδιο το σύστημα να παράγει τα στοιχεία του χωρίς να χρησιμοποιεί στοιχεία που προέρχονται από το περιβάλλον του υποσυστήματος. Έτσι, το συγκεκριμένο υποσύστημα της οικονομίας παραμένει τελικά αυτόνομο (Luhmann, 1984: 308 κ. εξ.).

συστήματος, έρχεται ουσιαστικά να στηρίξει αυτήν την κοινωνική δομή, καθώς αποτελεί έναν κοινωνικό μηχανισμό που στηρίζει τη δικαιοκή δομή της κοινωνικής πραγματικότητας (Luhmann, 1999: 138 κ.εξ.).

Στο πλαίσιο αυτής της ερμηνείας της κοινωνικής δομής, ο Luhmann αναγνωρίζει ως κεντρικούς παράγοντες την ιδέα της συνεννόησης μέσω επικοινωνίας (*Konsensbildung*), από τη μια, και την ιδέα της διαδικασίας (*Verfahren*), από την άλλη, (Luhmann, 1983: 21, 27-37). Με τον όρο «διαδικασία» εννοεί κάθε συστηματοποιημένη μέθοδο που χρησιμοποιείται τόσο από τους διοικητικούς όσο κι από τους δικαστικούς θεσμούς (Luhmann, 1983: 14-16). Επειδή εν προκειμένω ενδιαφέρει περισσότερο η δικαστική διαδικασία, θα ακολουθήσει μια σύντομη παρουσίαση της θεωρίας του Luhmann σχετικά με τη συστηματική θεώρηση της δικαστικής διαδικασίας.

3.2. Η δικαστική διαδικασία ως σύστημα στο έργο του Luhmann

Ο Luhmann διαγιγνώσκει πως στόχο της διεξαγωγής της δικαστικής διαδικασίας αποτελεί αρχικά η ανεύρεση της αλήθειας, κάτι που αλλάζει στην πορεία μέσω της αντιμετώπισης της έννοιας της αλήθειας όχι ως πραγματική κατάσταση, που μπορεί να ανακαλυφθεί ερμηνεύοντας τα εκάστοτε πραγματικά περιστατικά, ούτε ως αξία, που αντικατοπτρίζεται στην πραγματική υπόσταση των δεδομένων, αλλά περισσότερο ως ένας κοινωνικός μηχανισμός, που χρησιμεύει στη μείωση της πολυπλοκότητας των δεδομένων και μάλιστα με σκοπό τη λήψη μιας απόφασης. Λόγω αυτής της μετάλλαξης της έννοιας της αλήθειας, η προσοχή της δικαστικής διαδικασίας επικεντρώνεται εφεξής στη λήψη της απόφασης και, κατά συνέπεια, στην επιβολή μιας δικανικής αλήθειας, χωρίς να ενδιαφέρει τελικά το αληθές ή αναληθές περιεχόμενο της απόφασης (Luhmann, 1983: 11-22). Αυτό κατά τον Luhmann συμβαίνει επειδή ένα κοινωνικό σύστημα κινείται συστηματικά και οδηγείται αναγκαστικά κι άνευ περιορισμών στην ολοκλήρωσή του. Έτσι και η δικαστική διαδικασία, που κατά τον Luhmann αποτελεί επίσης ένα κοινωνικό σύστημα, συγκεκριμένα ένα ιδιώνυμο σύστημα κοινωνικής δράσης (*soziales Handlungssystem besonderer Art*) (Luhmann, 1983: 40-45 κ.επ.), θα πρέπει επίσης να ολοκληρωθεί. Κι εφόσον πρόκειται για ένα σύστημα που έχει ως στόχο του τη λήψη μιας απόφασης, θα πρέπει να ολοκληρωθεί με τη λήψη αυτής (Luhmann, 1983: 39 κ.εξ.).

Τη δυνατότητα επέμβασης των εκάστοτε οργάνων της δικαστικής διαδικασίας κατά τη λήψη της απόφασης τη θεωρεί, περαιτέρω, αναπόφευκτο στοιχείο της διαδικασίας, καθώς αναγνωρίζει πως κοινωνικά συστήματα που διαπραγματεύονται έννοιες όπως το δίκαιο και την αλήθεια αναγκαστικά στηρίζονται στην αμφιβολία, με αποτέλεσμα να επαρκεί τελικά αυτή η αμφιβολία για τη λήψη της απόφασης (Luhmann, 1983: 60 κ.εξ.). Με τον όρο «μείωση της πολυπλοκότητας» εν προκειμένω νοείται λοιπόν η μείωση της αμφιβολίας (Luhmann, 1983: 62 κ.εξ.), κάτι που αντικατοπτρίζεται επίσης στην έννοια της δικανικής δίκης, όπως ερμηνεύεται από την κοινωνιολογία του δικαίου, η οποία ταυτίζει την τελευταία με τη «θεσμοποίηση της αμφιβολίας με μία απόφαση στο τέλος» (Παπαχρίστου, 1999: 13).

Ο Luhmann αναλύει όλες τις μορφές κοινωνικής διαδικασίας που οδηγούν στη λήψη αποφάσεων καθώς και στη στήριξη αληθειών και πραγματικοτήτων μέσω της θεωρίας του συστήματος, χωρίς να παίρνει θέση σχετικά με την κατάσταση του ατόμου εντός αυτού του συστηματοποιημένου συνόλου. Το γεγονός, όμως, ότι θεωρεί τη δυνατότητα επιρροής μας συστηματοποιημένης διαδικασίας εκ μέρους του ατόμου/πολίτη περιορισμένη, οδηγεί αναποφευκτά στο συμπέρασμα πως το άτομο δεν έχει και τόση ελευθερία κινήσεων, καθότι βρίσκεται ενσωματωμένο σε ένα σύστημα, το οποίο λειτουργεί ανεξάρτητα από τη μεμονωμένη μονάδα αυτού.

Η κριτική του Luhmann στη νεωτερική έννοια του υποκειμένου, σε συνδυασμό με τη βαρύτητα που ο ίδιος δίνει στην έννοια της συστηματοποιημένης διαδικασίας, υποδηλώνει τελικά την τάση του να αφαιρεί από τον άνθρωπο τη δυνατότητα να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη των κοινωνικών συστημάτων – ή τουλάχιστον δεν φαίνεται να την διαγιγνώσκει άνευ δυσκολίας. Άλλωστε η συστηματική θεωρία του Luhmann, αφ' ενός, αναγνωρίζει τη δράση ως ενέργεια των κοινωνικών δρώντων, αφ' ετέρου όμως, κι εφόσον η δράση λαμβάνει πάντα χώρα σε συγκεκριμένες καταστάσεις, παραμένει τελικά ανοιχτό το ερώτημα αν και κατά πόσον η δράση θα πρέπει να αποδίδεται στο ατομικό ανθρώπινο όν ή στην κατάσταση (Μουζακίτης, 2011: 80).

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Νεότερες μελέτες υποστηρίζουν πως η ερευνητική εργασία του Foucault καθώς και τα συμπεράσματά του δε στοιχειοθετούν τη βάση

μας επιστημονικής θεωρίας, καθώς οι θέσεις του δεν αποτελούν αντικείμενο εμπειρικής απόδειξης και, ως εκ τούτου, δεν πληρούν τις εμπειρικές/αναλυτικές προϋποθέσεις για τη στήριξη μιας θεωρίας (Kabobel, 2011: 32-33). Αλλά το ίδιο ισχυρίζονται οι ίδιες μελέτες και για το έργο του Luhmann και την αυτοποιητική θεωρία των συστημάτων (Kabobel, 2011: 33). Εντούτοις, όσον αφορά συγκεκριμένα το έργο του Luhmann, έχει εγκαθιδρυθεί ο όρος της «συστηματικής θεωρίας», που περιγράφει τελικά τον τρόπο με τον οποίο ο Luhmann ερμηνεύει τη συστηματική δομή της κοινωνίας εν γένει. Αναλύοντας το έργο του Foucault και τον κεντρικό ρόλο που ενέχει η έννοια της «πειθαρχίας», καθώς και τον τρόπο με τον οποίο ο Foucault αντιλαμβάνεται τη δημιουργία μιας «πειθαρχικής κοινωνίας» θα μπορούσε κάλλιστα να αποδοθεί ο τίτλος της «συστηματικής θεωρίας πρόληψης» στο έργο του τελευταίου.

Εκτός από αυτήν την ομοιότητα σχετικά με την επιστημονική κατάρτιση των δύο εν λόγω ερευνητικών έργων, υπάρχουν όμως τελικά και πολλές ομοιότητες ουσίας και περιεχομένου. Διότι η παραπάνω αντιπαράθεση της έννοιας της αλήθειας με αυτήν του ατόμου, όπως ερμηνεύονται από τους Foucault και Luhmann, αναδεικνύει πως οι δύο μελετητές συναντιούνται στην ερμηνεία αυτών των εννοιών. Και οι δύο ασπάζονται την ίδια οπτική γωνία κατά την μελέτη των κοινωνιολογικών θεωριών και μεθόδων και αρνούνται εξίσου πολεμικά την ύπαρξη μίας απόλυτης έννοιας της αλήθειας – ιδίως όπως αυτή ερμηνεύεται υπό την επιρροή της Αναγέννησης. Και οι δύο αντιμετωπίζουν τελικά την έννοια της αλήθειας ως ένα δημιούργημα του επιστημονικού συστήματος (Kabobel, 2011: 88 κ.εξ.).

Όσον αφορά την έννοια του ατόμου και οι δύο μελετητές φαίνεται να συμμερίζονται μια αντι-ουμανιστική σκοπιά, καθώς η ανεξαρτητοποίηση των κοινωνικών διαδικασιών και συστημάτων οδηγεί τελικά και τους δύο στο ίδιο συμπέρασμα: Διότι, αντιμετωπίζοντας την κοινωνική οντότητα κατά τον Luhmann ως σύστημα, το μεμονωμένο άτομο, όπως και στη μελέτη του Foucault, χάνει τελικά την αυθυπαρξία του, καθώς αποτελεί μονάδα ενός συστήματος με συνέπεια να εξελίσσεται και να μεταλλάσσεται με το ρυθμό του συστήματος, χωρίς να μπορεί να επεμβαίνει δυναμικά στη ροή αυτού. Μέσω της κριτικής που ασκεί ο Luhmann στην έννοια του υποκειμένου, η θεωρία του συναντά τελικά, όπως και ο ίδιος πιστεύει, τη θεώρηση του Foucault (Luhmann, 1986: 4). Το σημείο επαφής των Luhmann και Foucault σχετικά με την έννοια του υποκειμένου στοι-

χειοθετείται συγκεκριμένα στη ξεκάθαρη μετα-ανθρωπιστική οπτική τους γωνία (Μουζακίτης, 2011: 77, Kabobel, 2011: 95). Τόσο κατά τον Foucault όσο και κατά τον Luhmann, το άτομο δεν επέχει κεντρική θέση ως υποκείμενο δράσης (Bublitz, 2003: 314-315), γεγονός που κατά τον Foucault τελικά υποθάλπει την πειθαρχηση του τελευταίου.

Παρατηρώντας, λοιπόν, τη θεωρία του Foucault σχετικά με την πειθαρχική κοινωνία, όπου το άτομο αντιμετωπίζεται ως εκπαιδευσιμο γρανάζι των επιμέρους κρατικών μηχανισμών («συστηματική θεωρία πρόληψης») και συνδυάζοντάς την με τη θεωρία περί συστηματοποιημένης κοινωνικής δομής του Luhmann («συστηματική θεωρία»), μπορούμε να οδηγηθούμε στο εξής: στο πλαίσιο μιας συστηματοποιημένης λειτουργίας των κοινωνικών μηχανισμών, όπου τα υποσυστήματα λειτουργούν από ένα σημείο κι έπειτα αυτοποιητικά, η πειθαρχία των κοινωνιών επιτυγχάνεται ακριβώς μέσω αυτής της αυτοματοποιημένης διαδικασίας, της οποίας τα αποτελέσματα δεν αποκλίνουν ιδιαίτερα κάθε φορά από έναν μέσο όρο λειτουργίας ενός κλειστού συστήματος (Luhmann, 1986: 14 κ.εξ.). Λόγω της συνήθους πορείας που ακολουθούν τέτοιου τύπου συστηματοποιημένες διαδικασίες, προκαλούνται υποσυνείδητα προσδοκίες στα άτομα ενός κοινωνικού συνόλου, οι οποίες τελικά οδηγούν στην αυτόματη πειθαρχησή τους. Ένα σύγχρονο παράδειγμα, στο οποίο αντικατοπτρίζεται μια τέτοια προσδοκία, αποτελεί η εξής λογική σειρά γεγονότων: Η τέλεση ενός εγκλήματος και, κατά συνέπεια, η παραβίαση του τεθειμένου νόμου ενεργοποιεί τη δικαστική διαδικασία (ποινική δίκη) που λειτουργεί βάσει των τεθειμένων κανόνων δικαίου και οδηγεί αναπόφευκτα στην τιμωρία, εφόσον, όπως είδαμε παραπάνω, η δικαστική διαδικασία ολοκληρώνεται με την υποχρεωτική λήψη μιας απόφασης, με την οποία εν προκειμένω επιδιώκεται η τιμωρία του παραβάτη.

Υπό αυτές τις συνθήκες λειτουργίας της δικαστικής διαδικασίας επιτυγχάνεται αναμφισβήτητα η δόμηση μιας πειθαρχικής κοινωνίας που, καθώς εξελίσσεται και εκσυγχρονίζεται, θέτει ως στόχο την πρόληψη έναντι της πάταξης. Στο πλαίσιο, όμως, μιας συστηματοποιημένης κοινωνίας, η πρόληψη επιτυγχάνεται μόνο μέσω της συνεργασίας των επιμέρους μηχανισμών, δηλαδή της επέκτασης σε κοινωνικούς θεσμούς, που λειτουργούν, επίσης, ως κλειστό σύστημα και εξαρτώνται από τους δικαστικούς και εν γένει δικαιοκούς θεσμούς.

Η παραπάνω ερμηνεία της θεωρίας του Foucault αποδεικνύει πως η πειθαρχική κοινωνία δεν αποτελεί ένα φανταστικό δημιούργημα

του Foucault, αλλά το συμπέρασμα μιας ιστορικής και κοινωνιολογικής μελέτης. Ταυτόχρονα ενσαρκώνει μια προσπάθεια να αποδοθεί ένας τίτλος στις συνέπειες μιας φάσης της ευρωπαϊκής ιστορίας, η οποία συγκεκριμένα χρονολογείται από τη μεσαιωνική ως τη σύγχρονη εποχή. Κι ενώ η αφετηρία για την εξέλιξη της κοινωνικής δομής, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, βρίσκεται αναμφισβήτητα στην εποχή της αρχαίας Ελλάδας, καθότι τόσο οι βασικές δικαιοκτικές και κοινωνικές αρχές, όσο και οι βάσεις για την ερμηνεία της λογικής σκέψης στηρίζονται στα φιλοσοφικά επιτεύγματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, εν τούτοις μεσολαβεί η εποχή του Μεσαίωνα που, τελικά, θέτει νέες βάσεις σ' αυτό που σήμερα αποκαλείται ευρωπαϊκή ή δυτική κοινωνική δομή. Είναι φανερό πως οποιαδήποτε προσπάθεια μελέτης και κατανόησης της σύγχρονης ευρωπαϊκής κοινωνικής υπόστασης του ατόμου οδηγεί αναπόφευκτα στη μελέτη και κατανόηση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών φαινομένων της μεσαιωνικής εποχής (Foucault, 1988: 33).

Σ' αυτό το σημείο όμως συγκλίνουν τελικά οι δύο μελετητές, καθώς και οι δύο είναι έντονοι επικριτές της Αναγέννησης. Η κριτική τους όμως δεν απευθύνεται τόσο στην ίδια την κοινωνία, αλλά στη γνώση που πλάθεται εντός αυτής (Kabobel, 2011: 93,95, Gebhard/Meißner/Schröter, 2006: 283). Στο ίδιο σημείο αποκλίνουν ταυτόχρονα οι μέθοδοι που ακολουθούν οι εν λόγω μελετητές: Ενώ ο Luhmann ασκεί την κριτική του τελικά πιο συγκρατημένα και αναλύει στο πλαίσιο της συστηματικής θεωρίας περισσότερο την αντίθεση μεταξύ συστήματος και περιβάλλοντος, ο Foucault προσπαθεί μέσω της κριτικής των αντιθέσεων που διαγιγνώσκει να αναλύσει εις βάθος τη σχέση μεταξύ ατόμου και εξουσίας (Kabobel, 2011: 95). Τέλος ο Foucault, σε αντίθεση με τον Luhmann, δε θέτει ως στόχο του τη μείωση της πολυπλοκότητας των πραγματικών περιστατικών που περιγράφει, αλλά απλώς την ανάδειξη αυτής με σκοπό να τονίσει τα κενά και τις αντιθέσεις που διαγιγνώσκει (Kabobel, 2011: 78-79).

Οι αντιδράσεις των ιστορικών επιστημόνων σχετικά με τη θεωρία του Foucault υπήρξαν αρχικά αρνητικές. Παρόλ' αυτά ξαφνιάζει η ομοιότητα των θέσεων του Foucault και με άλλους μελετητές παρόμοιων κοινωνικών φαινομένων, όπως για παράδειγμα του Max Weber, και συγκεκριμένα όσον αφορά την ερμηνεία της έννοιας της εξουσίας (Nutz, 2000: 5). Διότι και ο Weber τελικά ερμηνεύει το δικαίο ως τεχνική εξουσίασσεως (Baer, 2011: 105), με αποτέλεσμα να πλησιάζει τη θέση του Foucault σχετικά με τη λειτουργία των κοινω-

νικών θεσμών και συστημάτων ως τεχνικών πειθάρχησης του ατόμου. Κι ενώ οι επικριτές του φουκωϊκού έργου το κατηγορούν για ελλιπή ιστορική γνώση, για την άρνηση του ίδιου του Foucault να κατονομάσει ιστορικά πρόσωπα ως πρωταγωνιστές όσων περιγράφει, καθώς και για τη μη δημοσίευση των πηγών, αρχείων και στατιστικών μεθόδων που χρησιμοποιεί, με αποτέλεσμα να αμφισβητείται η επιστομονική κατάρτιση των συγγραμάτων του,⁴ αποτέλεσε και αποτελεί κίνητρο περαιτέρω αναλύσεων, που οδηγούν σε παρόμοια με αυτόν συμπεράσματα.⁵

Ιδίως μια περαιτέρω διεύρυνση των απόψεων του Foucault, καθώς και η συσχέτισή τους με άλλες θεωρίες, όπως εν προκειμένω με αυτή του Luhmann, αποδεικνύουν αμέσως: πρώτον ότι ο Foucault ερμηνεύει εν μέρει δικαιώς φαινόμενα χωρίς να είναι νομικός επιστήμων και, δεύτερον, ό,τι, παρ'όλα αυτά, η θεωρία του περί πειθαρχικής κοινωνίας (ή με τον όρο που της αποδόθηκε εν προκειμένω «συστηματική θεωρία πρόληψης») μπορεί σε μια πιο πολύπλευρη επιστημονική προσέγγιση να διαγνωσθεί ως μια κοινωνική πραγματικότητα, η οποία κάθε άλλο παρά απαισιόδοξη είναι. Διότι από μια πιο φιλοσοφική σκοπιά η συνειδητοποίηση μιας αδιέξοδης κοινωνικής κατάστασης δεν αποτελεί απαραίτητως απαξία των ισχυόντων θεσμών ή, ακόμη χειρότερα, παραιτήση από τη μάχη για την εξέλιξη. Κι ενώ πολύ σωστά έχει υποστηριχθεί πως στο έργο του Foucault δεν υπάρχει πουθενά κάποια πρόταση για την έξοδο από την πειθαρχική κοινωνία (Κουράκης, 1988: 130-149), δεν μπορεί ωστόσο να αμφισβητηθεί η σημασία του έργου του, τόσο για τις επιστήμες της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας όσο και της νομικής, εφόσον αποτελεί μια ιστορική μελέτη της κοινωνικής δομής του ευρύτερου ευρωπαϊκού χώρου, με κεντρικό άξονα τις κοινωνικές, πολιτικές και νομοθετικές εξελίξεις της μεσαιωνικής εποχής. Αυτήν την ερευνητική τροχιά ακολουθεί λοιπόν ο Foucault, και μόνο μέσω αυτής της ιστορικής μελέτης της μεσαιωνικής εποχής μπορεί να κατανοηθεί ο χαρακτηρισμός της κοινωνίας ως «πειθαρχικής».

---

4. Οι αντιδράσεις κατά του φουκωϊκού έργου πλήθαιναν ήδη από την δεκαετία του 1970. Ερευνητές και μελετητές τόσο από την γενέτειρά του Γαλλία όσο και από τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες, ανακαλύπτοντας τις επιστημονικές ελλείψεις του φουκωϊκού έργου, ασχολήθηκαν διεξοδικά με τη θεωρία του περί πειθαρχημένης κοινωνίας (Βλ. Steinert, 1978: 30-45· Petit, 1996: 157-170· McGowen, 1994: 94-112).

5. Νεότεροι μελετητές τείνουν, αντιθέτως, προς την επαλήθευση πολλών επιμέρους θεωριών του Foucault, ιδιαίτερα όσων αφορά την ιστορική εξέλιξη του σωφρονιστικού συστήματος (Βλ. Weitin, 2010: 11 κ. εξ., Nutz, 2000: 6 κ. εξ.).

Γνωρίζοντας, λοιπόν, την επιρροή της μεσαιωνικής εποχής στη δομή της δυτικής κοινωνίας, όπως αυτή προκύπτει από τους εκατότοτε θεσμούς, μια ιστορική μελέτη όπως το φουκωϊκό έργο μπορεί να χρησιμεύσει ως εγκυκλοπαιδική και επιστημονικά κατοχυρωμένη γνώση σχετικά με τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις της μεσαιωνικής εποχής στον ευρωπαϊκό χώρο, που αναμφισβήτητα αποτελεί τη βάση για περαιτέρω έρευνες κοινωνικού, πολιτικού, ιστορικού ή νομικού περιεχομένου. Σύγχρονα ερωτήματα σχετικά με την παραβίαση προσωπικών δεδομένων, παραδείγματος χάριν, με σκοπό την πρόληψη εγκλημάτων (χαρακτηριστικό παράδειγμα η τρομοκρατία) μπορούν ίσως να απαντηθούν πιο διευρυμένα, εάν ληφθεί υπόψιν και η ιστορική εξέλιξη της ιδέας της πρόληψης που, αν μη τι άλλο, αντικατοπτρίζεται στην πειθαρχική κοινωνία του Foucault, νοούμενη ως σύστημα πρόληψης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Foucault M., 1988, *Τι είναι Διαφωτισμός*:: μτφρ. Στ. Ροζάνης, Αθήνα, Έρσμος.
- Κουράκης Ν., 1988, «Το πρόβλημα της ποινικής καταστολής στο έργο του Μισέλ Φουκώ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος 68^A – αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 130-149.
- Μουζακίτης Α., 2011, «Πέραν της ουσίας: Προβλήματα και προοπτικές της συστηματικής θεωρίας του Λούμαν», *Intellectum, interdisciplinary Journal*, 8, σ. 74-87.
- Παπαχρίστου Θ.-Κ., 1999, *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα.
- Τάση Σ., 2012, (εσφαλμένα εκεί: Τάση) «Η γένεση της εισαγγελικής αρχής στην Ευρώπη. Μια μελέτη του κοινωνικού και πολιτικού παρασηκηνίου», *Επιστήμη και κοινωνία, Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας*, 29, σ. 151-172.

Ξενόγλωσση

- Baer S., 2011, *Rechtssozologie, Eine Einführung in die interdisziplinäre Rechtsforschung*, Baden-Baden, Nomos Verlag.
- Bublitz H., 2003, «Foucaults «Ökonomie der Machtverhältnisse» und Luhmanns «Politik der Gesellschaft». Zum Begriff von Politik und Macht in den Theorien von Michel Foucault und Niklas Luhmann», στο Hellmann et. al. (Hrsg.), *Das System der Politik: Niklas Luhmanns politische Theorie*, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Deleuze G., Guattari F., 1972, *Capitalisme et Schizophrénie*, Paris, Les Éditions de Minuit.
- Engler W., 1990, «Macht, Wissen und Freiheit. Was Foucaults dreifacher Bruch mit der Ideengeschichte zu sagen hat», *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 38, S. 875-886.
- Foucault M., 2003, *Die Wahrheit und die juristischen Formen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.

- Foucault M., 1976, *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Foucault M., 1978, *Dispositive der Macht*, Berlin, Merve Verlag Berlin.
- Gebhard G., Meißner S., Schröter S., 2006, «Criticism of Society? Notes on Luhmann and Foucault», *Zeitschrift für Soziologie*, 36, S. 269-285.
- Kabobel J., 2011, *Die politischen Theorien von Luhmann und Foucault im Vergleich*, Würzburg, Verlag Königshausen & Neumann.
- Kneer G., 1996, *Rationalisierung, Disziplinierung und Differenzierung. Sozialtheorie und Zeitdiagnose bei Habermas, Foucault und Luhmann*, Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Luhmann N., 1967, «Soziologie als Theorie sozialer Systeme», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 19, S. 615-644.
- Luhmann N., 1983, *Legitimation durch Verfahren*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Luhmann N., 1984, «Die Wirtschaft der Gesellschaft als autopoetisches System», *Zeitschrift für Soziologie*, 13, S. 308-327.
- Luhmann N., 1986, *Die soziologische Beobachtung des Rechts*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Luhmann N., 1986, *Love as a Passion. The Codification of Intimacy*, Stanford, Harvard University Press
- Luhmann N., 1999, *Ausdifferenzierung des Rechts*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- McGowen R., 1994, «Power and Humanity, or Foucault among the Historians», Collin Jones/Roy Porter (ed.), *Reassessing Foucault: Power, Medicine and Body*, pp. 94-112, London, Routledge.
- Nutz Th., 2000, *Strafanstalt als Besserungsmaschine*, Oldenburg, Oldenburg Verlag.
- Oestmann P., 2010, «Rechtmäßige und rechtswidrige Folter im gemeinen Strafprozess», Weitin, T. (Hrsg.), *Wahrheit und Gewalt – Der Diskurs der Folter in Europa und den USA*, Bielefeld, Transcript Verlag.
- Weitin T., 2010, «Einleitung», Weitin, T. (Hrsg.), *Wahrheit und Gewalt – Der Diskurs der Folter in Europa und den USA*, Bielefeld, Transcript Verlag.
- Petit Jaques-Guy, 1996, «Les historiens de la prison et Michel Foucault», *περ. Société et Représentations*, 3, pp. 157-170.
- Steinert H., 1978, «Ist es aber auch wahr, Herr F.?», *Kriminologische Bibliographie*, 5, S. 30-45.
- Tassi S., 2010, *Die Verbindlichkeit des Rechts – Ein Fremdwort für den Rechtspositivismus?*, Hamburg, Dr. Kovač Verlag.
- Tassi S., 2011, *Die Gesetzgebung als Herrschaftstechnik – Eine Studie auf der Grundlage des Werkes Foucault «Die Wahrheit und die juristischen Formen»*, Marburg, Tectum Verlag.
- Wolf B., 2010, «Die Zeugen des Schmerzes», Weitin, T. (Hrsg.), *Wahrheit und Gewalt – Der Diskurs der Folter in Europa und den USA*, Bielefeld, Transcript Verlag.

